

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev³¹
**1935-1988-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN KİNOSUNUN SƏSLİ DÖVRÜNDƏ DİL,
ÜSLUB VƏ JANR MƏSƏLƏLƏRİ**

Giriş. Azərbaycanda kino sənətinin tarixi 1888-ci il avqust ayının 2-dən başlayır. İlk filmlər fotoqraf və nasir A.M.Mişonun çəkdiyi “Bibiheybətdə neft fontanı yanğını”, “Balaxanıda neft fontanı”, “Şəhər bağında xalq gəzintisi”, “Qafqaz rəqsi” və bir bədii kinosujetdən ibarət idi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 1930-cu illərin əvvəllərində mövzusu müasir həyatdan alınmış, məişəti bədii şəkildə təsvir edən, eləcə də tarixi-inqilabi mövzulu filmlər çəkildi: “Lətif”, “İsmət” (1930, 1934, rejissor M.Mikayılov), “Almaz” və “Yeni horizont” (1936-1940, rejissor A.Quliyev, Q.Baranski), “Bakılılar” (1938, rejissor V.V.Turin), “Kəndlilər” (1940, rejissor S.Mərdanov) və sair.

1930-cu illərdə respublikanın mədəni və iqtisadi həyatından bəhs edən filmlərin çəkilişinə B.V.Pumyanski, S.Bədəlov, V.Veremeyev, Ə.Həsənov, Ə.Ələkbərov və başqaları cəlb edildilər. Bu sənətkarların filmlərində ilk beşilliklərdə respublikanın həyatı, kolxoz quruculuğu, mədəniyyət sahəsindəki uğurlar, neft sənayesinin yeni texnika ilə təchiz olunması və sair öz əksini tapmışdır. Sənədli filmin imkanları daxilində bitkin insan obrazı yaradılması sahəsindəki cəhdlər o dövrün bədii nailiyyətlərindəndir.

Ən çox maraq yaradan cəhətlərdən biri də həmin illərin filmlərində dil məsələlərinin düzgün həlli idi. Kinoaktyorun dil-orfoqrafiya, dil-orfoepiya qanunlarından düzgün, səliqə istifadə etmələri dövrünün tamaşaçısını heyran edirdi. O illərdə, sanki insanlar arasında nitq mədəniyyəti formalaşmağa başlamışdı. Kinoaktyorların dilində, kinossenarilərin mətnlərində leksik-qrammatik tapıntılara xüsusi diqqət ayrılır, ədəbi dilin formalaşması, düzgün tələffüz normalarının qorunması ön plana çəkilirdi. Kinoaktyorların nitqi, danışiq qabiliyyəti dövrünün ziyalıları üçün bir örnək kimi qəbul edilirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində qəhrəman döyüşçülər Kamal Qasimov və Bəxtiyar Kərimova həsr olunmuş “Vətən oğlu” və “Bəxtiyar” (1941-1942, rejissor A.Quliyev) kinonovellaları, M.F.Axundovun həyat və fəaliyyətinə dair “Səbuhi” (1942, rejissor A.İ.Bek-Nazarov, R.Təhmasib), vahid sujet xətti ilə bağlı üç kinonovelladan ibarət “Bir ailə” (1943, kinorejissor Q.V.Aleksandrov, R.Təhmasib, M.Mikayılov), müharibə dövründə dənizçilərin göstərdikləri igidliklərə həsr olunmuş “Sualtı qayıq T-9” (1943, rejissor A.İvanov) bədii filmi çəkilmişdir.

1945-ci ildə Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyası yenidən ekranlaşdırıldı. Rejissor R.Təhmasib və N.Leşşenko milli koloriti və xalq yumorunu saxlamaqla parlaq realist kinokomediya yarada bilmişlər. Film keçmiş SSRİ-də, eləcə də dünyanın bir çox ölkəsində uğurla nümayiş etdirilmişdir. “Arşın mal alan” filminə görə adları çəkilən rejissorlar, bəstəkar Ü.Hacıbəyov, aktyorlardan R.Behbutov, L.Bədirbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Kələntərli və L.Abdullayev 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüldülər.

Adları çəkilən filmlərdə üslub bambaşqa idi. Ona görə də bu illərdə ədəbiyyatın və kinonun semiozu olan kinonovest nəsrin poetik ideya və tipologiyasını, kompozisiya həllini, dil imkanlarını, kinonun isə audiovizual hadisəlilik prinsipini və peşəkar kinomontaj üslubunu mənimsədi. Kinopovest mətini mürəkkəb psixoloji mövzunun audiovizual ziddiyyətini dəyişkən zaman-məkan parametrlərində əks etdirirdi. Postmodernist nəsrə tədricən formalaşan fərdi üslub ssenariləşdirilmədə gizli qalsa da, janr təyinatının dəyişdirilməsi müəllifin peşəkar üslub və janr ustalığı barədə təsəvvür yaradırdı.

40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində “Bakı kinostudiyası”nın əsas istiqaməti bədii-sənədli və publisistik filmlərin çəkilməsinə yönəldilmiş, bu dövrdə yalnız “Fətəli xan” (1947, rejissor V.İ.Dziqan, 1959-cu ildə ekrana buraxılmışdır) və “Bakının işıqları” (1950, rejissor İ.V.Keyfets, A.Q.Zarxi və R.Təhmasib) bədii filmləri çəkilmişdir.

Azərbaycan kinosunun yeni inkişaf mərhələsi 50-ci illərin ortalarından başlanır. Bu dövrdə milli ssenarist, rejissor, operator, rəssam kadrları yetişir. Onların çoxu Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda təhsil almışdılar. İ.Qasimov, Ə.Məmmədخانlı, İ.Tağızadə, L.Səfərov, H.Seyidbəyli, Ə.İbrahimov, N.İsmayılov, H.Seyidzadə, Ş.Mahmudbəyov, Ə.Atakişiyev, Y.Babayev, A.Nərimanbəyov, T.Axundov, R.Ocaqov, K.Nəcəfzadə, C.Əzimov, E.Rzaquliyev, N.Zeynalov və başqaları.

Həmin illərdə bədii filmlərin çəkilişinin sayca çoxalması onların mövzu, janr və üslub dairəsinin genişlənməsinə səbəb oldu. Ekranada fəhlə və kolxozçuların, müxtəlif peşə sahiblərinin əməyi və həyatı öz əksini tapdı (“Qızmar günəş altında”, 1957, rejissor L.Səfərov; “Qara daşlar”, 1958, rejissor A.Quliyev; “Kölgələr sürünür”, 1958, rejissorlar İ.Əfəndiyev, Ş.Şeyxov; “Onun böyük ürəyi”, 1959, rejissor Ə.İbrahimov; “Həqiqi dost”, 1959, rejissor T.Tağızadə; “Onu bağışlamaq olarmı?”, 1960, rejissor R.Təhmasib; “Bizim küçə”, 1961, rejissor Ə.Atakişiyev; “Böyük dayaq”, 1962, rejissor H.İsmayılov; “Telefonçu qız”, “Belə ada da vardır”, 1962, 1963, rejissor H.Seyidbəyli; “Ögey ana”, 1959, rejissor H.İsmayılov).

Faktlara müraciət etsək görərik ki, “Bakı kinostudiyası”nda ayrı-ayrı illərdə müxtəlif mövzularda filmlər yaradılmışdır. 1957-ci ildə çəkilmiş “Bir məhəlləli iki oğlan” (rejissor Ə.İbrahimov və İ.V.Qurin, operatorlar M.M.Pilixina və R.Ocaqov, bəstəkar Q.Qarayev) filmi Şərqi ölkələrindən birində xalqın azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsindən bəhs edir.

Beləliklə, bir-birindən maraqlı filmlərin siyahısını bir qədər də artırmaq olar. Lakin maraq doğuran cəhətlərin başında dayanan əsas problem belə filmlərin ssenarilərinin ərsəyə gəlməsidir. Ekran dramaturgiyası ədəbiyyatın xüsusi sahəsi olmaqla, gələcəkdə ekranlaşdırılmaq üçün yazılmış ssenari kimi ekran əsərinin ədəbi modelidir, onun sözlə təzahür formasıdır. Digər bədii söz sənəti nümunələri kimi ssenari də bədii obraz şərti-verbal sözlə ifadə olunur. Dilimizdəki ssenari sözünün rus teatr

³¹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent mustafayev.fizuli8@gmail.com

terminologiyasından gəldiyini tədqiqatçı İ.Y.Xeyfits belə izah edir: “O dövrdə “ssenari” sözü teatrdakı “syenarius” - yəni səhnə arxasındakı adam sözündən yarandı. Bu şəxs aktyorlara, səhnəyə nə vaxt, haradan və necə çıxmağı göstərir və səhnə effektlərini – güllə səsinin, göy gurultusunun vaxtında səslənməsinə nəzarət edirdi” [1, 24]. Göründüyü kimi, “senarius” bu dövrdə teatrdakı kinolaşma ilə məşğul olurdu.

Adları çəkilən filmlərdə də dil və üslub problemlərinin həlli kifayət qədər öz həllini tapmışdı. Amma burada problemin mövzu daxilində bədii həlli metaforik obrazların tapılmasını tələb edirdi. Mövzu və problem əlaqələrini araşdıran Amerika ssenariçisi P.Şreder öz əsəri barədə yazır: “Taksist” ssenarisində tanhaliq problemi qoyulsa da, mövzu tənhalığın patologiyasıdır. Böyük şəhər tənhalığını ideal ifadə edən avtomaşın metafora kimi kütlə içərisində hərəkət edən dəmir qutudakı adamı obrazlaşdırır [2, 78].

Maraqlı ssenari dili ilə fərqlənən R.İbrahimbəyov eyni məsələni belə şərh edir: “Mövzu anlayışı ilə filmin əsasında dayanan həyat materialı anlayışı qarışıqdır. Bütün sosial səviyyələrdə məsuliyyətdən qaçmaq dövrümüzün əsas problemidir. Mən özüm belə bir kiçik həyətdə yaşadığım üçün burada kifayət qədər maraqlı bədii imkanlar gördüm. Bu kiçik həyat çərçivəsi model kimi vəziyyəti kəskinləşdirməyə imkan verir” [3, 213].

“Arşın mal alan” filmindən etibarən Azərbaycan kinosunda musiqili komediya janrına meyl güclənmişdi. “Görüş” (1955, rejissor T.Tağızadə), “Sevimli mahnı”, “Bəxtiyar” (1955, rejissor L.Səfərov, baş rolda R.Behbudov), “O olmasın, bu olsun” (1965, rejissor H.Seyidzadə), “Romeo mənim qonşumdur” (1963, rejissor Ş.Mahmudbəyov), “Əhməd haradadır?” (1964, rejissor A.İskəndərov), “Ulduz” (1964, rejissor A.Quliyev), “Qaynana” (1978, rejissor H.Seyidzadə) və sair filmlərdə bu ənənə davam etdirilmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində gənclərin böyük bir qrupunun kinematografiyaya gəlişi əlamətdar olmuşdur. Ssenari müəllifləri Rüstəm və Maqşud İbrahimbəyov qardaşları, Anar, A.Axundov, İ.Hüseynov, V.Səməoğlu, R.Fətəliyev, rejissorlardan A.Babayev, E.Quliyev, Q.Mirqasımov, İ.Əfəndiyev, T.İsmayılov, Q.Əzimzadə, Q.Babayev, operatorlardan Z.Məhərrəmov, R.İsmayılov, R.Qəmbərov, V.Kərimov, rəssamlar F.Bağirov, R.İsmayılov, aktyorlar H.Məmmədov, Ş.Ələkbərov, H.Turabov, R.Balayev, Ş.Məmmədova və başqalarını misal göstərmək olar. Onların orta və yaşlı nəsle mənsub xadimlərlə əməkdaşlığı Azərbaycan kinosunun peşəkar səviyyəsinin yüksəlməsinə, milli özünəməxsusluq, ideya dərinliyi ilə fərqlənən filmlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “Bir cənub şəhərində” (1969, rejissor E.Quliyev) filminin mərkəzində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi, insanın köhnəlmiş adətlərin əsarətindən xilas olması prosesi durur. Bu dövrün filmlərində mənəvi-əxlaqi problemlər, müasir həyata müxtəlif baxışlar, insan xarakterinin təhlili, gənc nəslin formalaşması və s. mövzular başlıca yer tutur: “Uşaqlığın son gecəsi”, “Gün keçdi” (1969, 1971, rejissor A.Babayev), “Baş müsahibə”, “Var olun, qızlar” (1971, 1973, rejissor E.Quliyev), “Həyat bizi sınayır” (1971, rejissor Ş.Mahmudbəyov), “Xoşbəxtlik qayğıları” (1976, H.Seyidbəyli) və s. filmləri göstərmək olar.

70-80-ci illərdə Azərbaycan kinosunda mənəvi-əxlaqi problemlərə diqqət daha da artmışdır. Ssenarist R.İbrahimbəyovla rejissor R.Ocaqovun filmlərində mürəkkəb psixoloji vəziyyətlər, əsl insan ləyaqəti ilə əlaqədar müşahidələr, xudbinlik, sərtlik, mərhəmətsizlikə qarşı etiraz kimi mövzulara meyl güclüdür: “İstintaq” (1979) 14-cü Ümumittifaq kinofestivalının Baş Mükafatı, “Düşənbə” (1980) SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür, “Bağlı qapı” (1981), “Park” (1983), “Özgə həyat” (1987), “Ölsəm bağışla” (1988), “De ki, məni sevirsən” (1977, rejissor M.İbrahimbəyov), “Bizi bağışlayın” (1979, rejissor A.Babayev), “Gümüşü furqon” (1982), “Şeytan göz qabağında” (1987, rejissor Q.Mirqasımov, 21-ci Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı, Bakı, 1988), “Anın sükutu”, “İşgüzar səfər” (1982, rejissor R.İsmayılov), “Babamın babasının babası”, “Bağ mövsümü” (1985, rejissor T.Tağızadə), “İliq dənizdə buz parçası” (1983, rejissor Y.S.Qusman), “Gümüş çöl əfsanəsi”, “Burluğan”, “Təxribat” (1984, 1986, 1989, rejissor E.Quliyev) filmlərində yeni mövzular açılmışdır. “Yaramaz” (1988, rejissor V.Mustafayev) filminə xarakter deformasiyası müasir bədii ifadə vasitələri satirik boyalarla təsvir edilmişdir. Həmin filmlər ölkəmizdə və xaricdə böyük maraq doğurmuşdur.

Bu filmlərdə hadisələrin dialoq və monoloq hesabına inkişaf etdiyi pyesdən, hər mətldən söhbət açıb izah verə bilən, nəsrdən fərqli olaraq ssenarilər obrazlı və ifadəli təsvirin meydana çıxmasına əsas verir.

Nəticə. Ssenarinin dil, üslub həlli bədii təsvir obyektinin müəyyən tarixi zaman və məkan çərçivəsində üzləşdiyi həyat hadisələrinin toplusudur. Bu hadisələr daxilindəki əsas dramaturji hadisə indiki zamanı əks etdirən struktur daxilində mövzu-xatirə kimi keçmiş zamana, mövzu-fantaziya kimi gələcək zamana aid ola bilər. Əsas ideyanı müəyyənləşdirən mövzu humanist əhəmiyyət daşımaqla ümumbəşəri səviyyəyə qalxa bilər. Hadisələrin özlündə dayanan, hərəkət istiqamətini müəyyənləşdirən müasir tarixi, müharibə, vətənpərvərlik, istehsalat, ailə-məişət, məhəbbət və sair kimi mövzular həyat hadisələrinin məkan və zaman parametrləri haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Хейфитс И.И. О кино. Москва. 1966. с. 24.
2. Шредер П. Секреты мастерства киносценарий. Москва. 1965. с. 78.
3. Ибрагимбеков Р. Что такое язык кино. Москва. 1989. с. 213.

Açar sözlər: Azərbaycan kinosu, səssiz dövr, dil problemləri, üslub məsələləri, rejissor işi, kniooperator, montaj səviyyəsi, janr

Key words: film language, language characteristics, stylistic and genre peculiarities, director profession, montage, operator mastery

Ключевые слова: язык кино, особенности языка, характер стиля, жанра, режиссерская искусство, монтажная работа, операторское мастерство

1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə dil, üslub və janr məsələləri

Xülasə

Təqdim olunan məqalə 1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə və müstəqillik illərində dil, üslub və janr məsələlərinə həsr edilir. Adından bəlli olduğu kimi qeyd olunmuş illər ərzində Azərbaycanda kinonun tarixi, dünəni və bugünü haqqında geniş məlumat verir. Bu illəri əhatə edən filmlərin adları çəkilir, bəziləri haqqında qısa intonasiya verilir. “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının çəkdiyi bədii, sənədli, satirik, və cizgi filmlərin xarakteri, nəzəri, elmi-praktiki tərəfləri araşdırılır. Rejissor, operator və montaj işinə qiymət verilir.

“Azərbaycanfilm”in istehsal etdiyi məhsullar barədə qısa danışılır.

Məqalədə filmlərin ədəbi ssenariləri barədə ətraflı söhbət açılır. Müəllif ustalıqı, rejissor, operator peşəkarlığı ön plana çəkilir.

Məqalədə diqqəti cəlb edən məsələ kinonun strukturu, dili, üslubu, janrı və mövzudur. Dil-üslub məsələləri daha böyük maraq doğurur. Ötən əsrin kinossenariləri bir daha sübut edir ki, onlar yüksək bədii, ədəbi peşəkarlığına və keyfiyyətinə görə bugünkü kino sənayesinə nümunədir.

Вопросы языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг.

Резюме

Представленная статья посвящается вопросам языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг. и периода независимости. Из названия становится ясно, что в статье дается подробная информация об истории, о вчерашнем и сегодняшнем дне Азербайджанского кино в указанные годы. Здесь упоминаются фильмы, охватывающие эти годы, дается краткая информация о некоторых из них. Исследуются характер, теоретические, научно-практические аспекты художественных, документальных, сатирических и мультипликационных фильмов, снятых в киностудии «Азербайджанфильм».

Дается оценка режиссерской, операторской и монтажной работе.

Здесь рассказывается вкратце о продукции, производимой «Азербайджанфильм».

В статье подробно рассказывается о литературных сценариях фильмов. На передний план выдвигается авторское мастерство, режиссерский, операторский профессионализм.

Привлекающим внимание вопросом в статье является структура, язык, стиль, жанр и тема кино. Вопросы языка-стиля представляют большой интерес. Киносценарии прошлого века еще раз свидетельствуют о том, что по своему высокому, художественному, литературному профессионализму и качеству они считаются настоящими образцами сегодняшней кинопромышленности.

Language, stylistic and genre issues of during sound period of Azerbaijan film in 1935-1988 years

Summary

This article is dedicated to language, stylistic and genre issues of during sound period of 1935-1988 Azerbaijan film. As it seems from the name in above-mentioned years broad information is given about history, yesterday and today of Azerbaijan film. Films of those periods are mentioned, brief information is given. Characteristics, theoretical and scientific-practical sides of artistic, documental, satiric and cartoon films shot by “Azerbaijanfilm” are researched. Work of director, operator and montage is evaluated.

They gave brief information about films produced by “Azerbaijantelefim”.

Comprehensive information is spoken about literary scenario of films in this article. The author's mastery, professionalism of director, operator is paid more attention.

In this article attention is drawn to structure, language, style, genre and subject of film. Language-stylistic issues are seemed more interesting. Film scenarios of previous century prove that, they are real example in today's film production upon literal, artistic and literal professionalism and quality.

Rəyçi: dos. S.Abbasov